

***The Traces of Exaggeration in the Ritual Poetry of Persian Poets
(From the Sixth to the Contemporary Century with Emphasis on
Kashani Poets)***

Reza Shajari ¹, Elham Arabshahi Kashi²

Recived:20/10/2020

Accepted: 25/7/2021

Abstract

In this study, the authors have tried to identify the types of exaggeration and study and analyze it in ritual poetry, the reasons for its entry and expansion in this literary genre in order to save poets and orators from falling into such a trap. Our target population in this study is a selection of ritual poets whose poems have had such damage more prominent; Attributing the special attributes and names of God to the Imams (as) and fabricating mythical stories and exaggerating in making people hope for the intercession of those great people are examples of content harms that in this research have been tried to deal with analytical-descriptive method.

Keywords: *pathology, literary criticism, ritual poetry, exaggeration, delegation.*

¹ Corresponding author, Associate Professor and Faculty Member, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages , University Kashan, Kashan, Iran; Email: rshajari@yahoo.co.uk

PhD graduate, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Languages , University Kashan, Kashan, Iran; Email: e.arabshahi@yahoo.com

Extended Abstract

1. Introduction

Exaggeration is a phenomenon that has plagued various religious religions and sects throughout history; It is also one of the great plagues of the heavenly religions and one of the most important cognitive and epistemological harms of the Imams (as) from the beginning of the history of Islam. Throughout the history of Islam, the entities, with the goals and political aspects of the political news, and a group of uneasy, due to the love that they had to the Imams, al-Salam; Cheated and believed in the theme of the news and defended and promoted it; Of course, there are some early ritual poets with Sufi beliefs and the desire to be distressed by their ideas into the movement of the ritual poetry, and the later Shiite poets have been followed by their followers and published a way to promote and publish such ideas; Due to the findings of this research, most of these overwhelming news about the high character of the Prophet (AS) is sometimes called the poet or even explicitly, Ali Ali (AS), or the attributes of Allah Almighty to them Attributed; While the ritual poet, it is imperative that it is aware of all the stewardship and the willingness of this literary gone and tries to avoid such an unplanned news; Because it can mislead the hearts of the audience and undermine their beliefs and ultimately co-operate. In this study, this research has been tried to examine this important content damage in ritual poetry, of course, the purpose of the authors , There was no review of all ritual poets; It is based on a choice of a case among thousands of ritual poets, which has been used in particular in their poem, and in particular their poetry.

Page | 22

Research Question(s)

Question(s) that are raised in this research:

- 1- What are the exaggerations of its types and what is its place in religious narrations?
- 2- What is the role of exaggeration as an important content harm in ritual poetry?
- 3- What are the consequences of exaggeration in ritual poetry?

2. Literature Review

we can also say about the rooting of the dramatic growth of the old,

especially in poetry

One of the important factors in increasing the growth of such unpleasant ideas and the influence of distortion from the perspective of Shahid Motahari, the same disposition and human desire to myth and legend (Shahid Motahari, 1387: 1/48) Some believe that the presence of reader in the early years of Islam's history was the reason for the growth and expansion of this kind of ideas; While this childhood was founded from the age of the Umayyayn and Marbles; According to Qazvini's narrative, they gathered a fist of bad religion in order to falsify the anecdotes of lies and baseless myths in the right to Shahnameh, in order to ignore the courage of Ali (Qazvini Razi, 1392: 43-44) From the consequences of the dominant poetry, it can be falsified, lowering the dignity of the prophets and the divine parents, using the titles of the spokes, extremism in Raja and away from the authority, expressiveness of the law, expressive and prosperous.

3. Methodology

In this research, an analytical-descriptive method has been used to identify, introduce and analyze the damage of exaggeration and its types in ritual poetry, as well as its consequences in this field.

4. Results

Poetry as a container to express love and the oppressed ardents of the ritual poets in the wisdom of Ali al-Salam has always been interested and there; As a huge part of our basic literature is devoted to ritual poetry; Hence, sometimes this excellent love and interest to the exhaust, and has led to a part of these contents, or that they are seen from divine traces and delegation in ritual poetry. While the Imams (AS) rejected heavily overwhelmed and controversial followers of the group, despite these, such as fake, lowering the dignity of the prophets and the divine parents to raise the position of one Another of the Imams Ali al-Salam, exaggeration and exaggeration, as well as the exaggeration of extremist regulations and rude in sin, accompanied by the heart of the intercession of the eq (AS) and away from the authority, ignoring the monotheism and neglect of the importance of being Imams Ali al-Salam, during the will of Allah Almighty, to express the lord of the Almighty in the right to be the right to one of the Imams (AS), and the use of all the trait and the divine tribes, even the names and the divine attributes for the Imams, as al-Asam, One of the Imams Ali al-Salam as the creator and the whole creation of creation, the determination of the brick and the division of the values, and also to turning to mythological and legendary

stories are among other cases that have led to many damage to the scope of this literary base. . Here, it is very necessary to note that if injuries are only in the linguistic or rhetorical division of the word; They will reduce the eloquence and rhetoric and the effect of the word; But the content of the content sector is directly related to the mind and language of the people and their beliefs and beliefs, and ignoring this issue will lead to false and oppose affairs, myths and mythological stories, uncommon narratives, exaggeration and plain And even the innovation in this literary looks will grow dramatically and provide distortion and distortion for future poets. Given the fact that the results of the study showed that this content damage in ritual poetry reflected a vast reflection; The present study aims to identify and analyze such injuries in ritual poetry to help poetry to resolve serious injuries in the content sector and help the richness of the ritual poetry and improve this literary poetry and, of course, In the first place in maintaining and protecting religion, people's beliefs and beliefs are also diligent; Because most people are only sponsored and transferred to the minds only in the circle and the refugees of the reading and the training and learning of what they get to mind and quickly transfer to others; So, the poet of this literary field attempts to raise the level of study, attention to the element of education and education, as well as pursuing the content in valid and valid and historical documents, and research and research in ancient Islamic texts. Determine the ceiling from Nazra, and reflects the results of their studies and research in the field of poetry to promote the truth among people and save the beliefs of the people from distortion, innovation and deviation; And provide the quality of this literary guidance.

References

1. Ebrahimi, Safdar. (2012) "cereals and their performance in the era of Sadeghain-as-", Professor Ali Akbar Shayestehnejad, Professor Zahra Kashaniha, Master of Quranic Sciences and Hadith University of Education, Shahid Rajaei, Faculty of Humanities.
2. Ibn Babavieh Qomi, Abu Jafar Mohammad ibn Ali. (2002) Shaykh Sadough's Xhesal, under the opinion of Ayatollah Kamareei, Tehran: Islamieh Bookstore.
3. Ibn Shahrashub Mazandarani, Mohammad ibn Ali .(2000) Managheb e Abbi Taleb, 4 Cutie, Qom: Publishing Allameh.
4. Ali,Ensani .(2013) The heart of the stone melted , Fourth Edition, Tehran: Jomhuri.

5. _____. (2008) Cheraghe Saegheh: Lightning Lights (Marsiieh Az Madineh Ta madineh), with Introduction to Mousavi Garmaoudi, Sixth Edition, Tehran: Republic.
6. Ibn Yamin Faryomedi .(Bita) the lyrics of Ibn Yamin Faryomedi, to correct Hussein Ali Bastani Rad, Bija: Sanaei Library.
7. Ahmadi Kachaei , Majid. (2014) "Typology of the sects of divinity in the period of Imam Sadegh (AS) and how the Imam faced them", Quarterly Journal of Islamic History, Fifteenth Year, Third Issue, Serial No. 59, pp. 33-60.
8. Ahmadi, Fahimeh; Purtolemia, Monir al-Sadat .(2009) "Pathology of worship from the perspective of the Qur'an and Hadith", Quarterly Journal, First Year, No. 1, Pages 11-27.
9. Ormavi, Seyyed Jalal al-Din .(۷۵۴) Alnaghz is known as some Masaleb of Alnavaseb fi Naghz Baze Fazaieh Al-Ravafez , Edited by Jalaluddin Hosseini Ormavi, Dar al-Hadith, Qom Library.
10. Bostani, Qasem. (2005) "Exaggeration and the people of exaggeration in Shiite culture", Religions, sects and mysticism: Shiite studies, third year, number 12, pp. 68-35.
11. Pishvaei, Mehdi .(2014) Biography of the Leaders: An Attitude Towards the Social, Political and Cultural Life of the Infallible Imams (as), 31st Edition, Qom: Imam Sadegh (as) Institute.
12. Tehrani, Mirza Abolfazl .(2013) Shafa al-Sodur fi Sharh Ziareh al-Ashura, compiled and researched and corrected by Hamed Fadavi Ardestani, Qom: Toubai Mohabbat.
13. Jorjani, Ali ibn Muhammad (known as Mir Sayyid Sharif).(1978) Definitions, Mohaghegh Mustafa al-Bayi al-Halabi, Cairo: Bina.
14. Jafarian, Rasoul. (1989) History of Shiism in Iran from the beginning to the seventh century AH, Tehran: Islamic Propaganda Organization
15. Jahromi, Seyed Mehdi; Bagheri, Mohammad. (1999) Religious pathology from the perspective of the martyred professor Ayatollah Motahari Rezvanullah Alayh, Ch 2, Tehran: Hamahang.
16. Haji Ismaili, Mohammad Reza; Rahmanpour, Farhad .(2017) "A look at the issue of exaggeration in religion; A Study of Examples of the Religious Hadiths of Ghalian ", Sehbai Noor, First Year, Second Issue, pp. 53-64.
17. Hajizadeh, Yadollah. (2013) "The current of exaggeration in the era of Imam Kazem (as) based on the exaggerated beliefs of Muhammad ibn Bashir", Quarterly Journal of Islamic History, Volume 14, Number 1, Serial No. 53, pp. 105-125.
18. Hazin Lahiji, Mohammad Ali Ibn Abi Talib .(1999) Hazin Lahiji's Divan, edited by Zabihullah Sahebkar, Tehran: Sayeh.
19. Khabazzadeh, Habibullah .(1997) Merat ol-ovlyia, nowhere: Surah.
20. Khosropanah, Abdolhossein .(2004)"Pathology of Religious Society", Noor Specialized Magazines Database, Hamshahri Microname Supplement, No. 41, pp. 21-22.

21. Khandan, Sajjad.(2004) "Stylistics of the Ritual Poems of Seyyed Reza Mousavi Hindi", Supervisor Mohsen Seifi and Advisor Ali Najafi Ayoubi, Master Thesis in Arabic Language and Literature, Kashan Faculty of Literature and Foreign Languages.
22. Khoshfar, Mohsen .(2010) "Semantics of difficult and difficult narrations", Hadith Andisheh Research Quarterly, No. 8 and 9, pp. 110-128.
23. Daei Arani, Mullah Hassan .(2004) Divan-e Qaseid, by Habibollah Salmani Arani, Qom: Noor Al-Sajjad.
24. Damiri, Kamaluddin Mohammad .(Bita) Haywa al-Haywan al-Kubra, unpublished.
25. Dhahabi, Shams al-Din Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad .(2006) The Seiar ol alame Nobala, Cairo: Dar al-Hadith.
26. Rabi .(2009) Ali Nameh: The Ancient System, Introduction by Mohammad Reza Shafiei Kadkani and Mahmoud Omidshahar, Tehran: Written Heritage Research Center of the Institute of Ismaili Studies.
27. Rostami, Ali Akbar. (2001) Pathology and Methodology of Interpretation of the Infallibles (AS), Qom: Sciences and Knowledge of the Holy Quran.
28. Rasoulzadeh (Ashfteh), Jafar .(2002) Rowzeha and Geryeha: Ashura poems with selected seventy-two chapters from the book Rowzat al-Shuhada by the Grand Ayatollah Mullah Habibullah Sharif Kashani, Kashan: Mursal.
29. Rezaei, Ali Reza .(2008) "Cultural pathology: conceptual, theoretical and strategic explanation", Social Sciences: Cultural Engineering: Nos. 17 and 18, second year, pp. 74-81.
30. Zandeh Del Targhi, Faezeh .(2013) "Examination and Critique of Exaggeration in Narrations", Supervisor Alireza Kohansal, Advisor to Seyed Morteza Hosseini Shahroudi, Master Thesis in Islamic Philosophy and Theology, Islamic Philosophy, Department of Theology and Islamic Studies, Shahid Motahari, University Ferdowsi Mashhad.
31. Sobhani, Jafar .(2012) Forough Velayat Analytical history of the life of Amir Momenan Ali (AS), Ch 12, Qom: Imam Sadegh (AS) Institute.
32. Siyahi, Sadegh (2008), Al-Adba Al-Muttazm Behb Ahl Bayt (PBUH), third edition, Tehran: Samat Publishing.
33. Shojaei, Mohammad .(2006) The Real Mourner, Fifth Edition, Qom: Mohi.
34. Shajari, Reza; Arabshahi Kashi, Elham .(2021) Analysis and study of the battle with the dragon from myth and epic to ritual poetry (with emphasis on the narration of the killing of the dragon in the nursery by Imam Ali (as)), Bi-Quarterly Journal of Epic Literature Research Volume 17, Number 1 - Serial number31 –pp.167-189.
35. Sharmi-Kashani, Mohammad .(2008) Sharmi-Kashani's Divan, with correction and introduction by Mohsen Hafezi Kashani, second edition, misplaced: Sobh-e-Piroozi.

36. Shafaei, Arash .(2008) "Ritual Poetry from Three Perspectives", Literature and Languages: Poetry, Normagz, No. 63, pp. 54-56
37. Sheibani Kashani, Abu Nasr Fathullah Khan .(1992) Divan of Abu Nasr Fathullah Khan Sheibani Kashani, Bija: Our Series of Publications
38. Sadeghi, Aghil .(2011) "The Behavior of the Ahl al-Bayt (as) in the face of the Ghalians", Supervisor Seyed Hossein Seyed Mousavi, Professor Hadi Vakili, Faculty of Theology and Islamic Studies Shahid Motahari Ferdowsi University of Mashhad.
39. Salehi Najafabadi, Nematollah .(2005) Exaggeration: An Introduction to the Thoughts and Beliefs of Exaggerators in Religion, Tehran: Kavir.
40. Sehati Sardroodi, Mohammad.(2010) Mohammad in Persian Poetry, Qom: In the Light of the Sun.
41. Sarrafzadeh Kashani, Hassan. (1999) Tafsir al-Hadi al-Haq al-Mubin, Qom: Selected publishing house.
42. Ziaei, Abdolhamid .(2006) Sociology of Ashura Distortions, Tehran: Hezareieh Ghoghnoos.
43. Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (2009), translated by Tafsir Al-Mizan, translated by Seyyed Mohammad Baqir Mousavi Hamedani, 28th edition, Qom: Islamic Publishing, affiliated with the Society of Teachers of the Seminary of Qom.
44. Abd Alisha Kashani (Natanzi Kashani), Maulana Haj Mohammad Hassan Qutb .(1999) Divan of Abd Alisha Kashani, edited by Hassan Atefi, Kashan: Mursal.
45. Arabshahi Kashi, Elham .(2019) "Analysis and pathology of ritual poetry of Kashan poets from the sixth century to today", Supervisor Reza Shajari, PhD thesis, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University.
46. Ghobar Kashani (Mobashsher Divan), Mohammad Ali .(2009) Generalities of the Divan of Poems "Ghobar Kashani", Introduction and Comments and Indexes by Khosrow Tughril, Zanjan: Zanjan Knowledge.
47. Farahi Kashani, Azizullah .(۱۳۷۰) A Cluster of Literary Harvests: In Praises and Heralds of the Fourteen Innocents of Pak Salam Allah (swt) and other religious poems, Volume 1, in place: Book Printing Company.
48. _____. (1999), Chavosh Azaa, Kashan: New Kashan Printing House.
49. Kashi, Hassan .(2010) Hassan Kashi's Divan, by Seyyed Abbas Rastakhiz, Second Edition, Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
50. Mojahedi (Parvaneh), Mohammad Ali .(2007) "Kian of ritual poetry in Persian", Literature and Languages: Poetry, No. 53, pp. 42-53. (Normagz)
51. Majlisi, Mohammad Taqi .(1985) Rawdah al-Muttaqin fi Sharh min Layehdhra al-Faqih, corrected and researched by Hossein Mousavi Kermani and Eshtehardi Ali Panah, 14 volumes, second edition, Qom: Kushanpour Islamic Cultural Institute.

52. Mohammadzadeh, Marzieh. (2013) "Analysis of Ashura Poems in the Age of the Islamic Revolution", Philosophy and Theology: Book of Criticism, Volume 15, Number 68-67, pp. 262-229
53. Mohammadzadeh, Marzieh .(2014) A New Design in the Encyclopedia of Ashura Poetry, Volume One, (Two Volumes), Tehran: Printing and Publishing Organization affiliated with Endowments and Charities.
54. Moshajjari, Ahmad; Confectionery of Kashani, Ahmad .(1971) Songs of Kashan, Volume One, Qom: Pirooz Printing House.
55. Motahhari, Morteza .(1987) Hosseini s epic, volumes one and three, eleventh edition, Tehran: Sadra.
56. Mousavi Garmaroodi, Seyed Mostafa .(2014) The Mirror of God: Amir Al-Momenin Haidar (AS) in Persian Poetry, Qom: Hajar Publishing Center
57. Mir Tabar, Seyed Mohammad. (2016) Pathology of Montazer Society, sixth edition, Qom: Publication of the Cultural Foundation of the Mahdiie Mowuod ajjalallah.
58. Naser Khosrow Ghobadiani .(2005) Divan Hakim Naser Khosrow Ghobadiani, edited by Mojtaba Minavi and Mehdi Mohaghegh, sixth edition, Tehran: University of Tehran.
69. Naseri Nejad, Azam Sadat .(2007) Anthology of Births, Volume One, Ninth Edition, Qom: Nasaieh.
60. Naseri, Tahereh; Valvi, Ali Mohammad. (2015) "Analysis of the reaction of Shiite Imams to exaggeration in the Imamate", Scientific-Research Quarterly of the History of Islam and Iran, Al-Zahra University, Volume 25, Number 27, 117, Al-Zahra University of Tehran, pp. 219-267.
61. Nekouei Samani, Mehdi. (2010) Pathology of Religion and Religious Knowledge, Qom: Book Boustan Institute.
62. Nahavandi, Sheikh Ali Akbar .(Bita) Anwar Al-Mawaheb Nahavandi, Bija: Mahmoudi Bookstore Publications.
63. Vahshati Kashani .(Joshaghani) Hossein (2003), Divani Vashti Kashani, edited by Afshin Atefi, Kashan: Xhaterat e Ghalam.
64. Vahidzadeh, Mohammad Reza .(2013)"Ritual poetry and its slips", Book Review Magazine, No. 67 and 68.
65. Wasaf Bidgoli, Mohammad Reza .(1996) Divan Wasaf Bidgoli, Volume One, Tehran: Kasraei.
66. Vafaie, Abbas Ali; Bayat, Reza (2015), "Levels of Understanding the Concept of Imamate in Contemporary Ritual Poetry", Philosophy and Theology: Theological Doctrinal Research, No. 19, Scientific-Research (ISC), pp. 143-175. (Noor Magaz)
67. Homayi, Jalaluddin .(2010) Rhetoric and Literary Crafts, Tehran: Ahura.
68. Cornille, Catherine .(1954) »Guru«, Encyclopedia of Religion, Lindsay Jones (2nd ed.), Vol. 6, New York: Macmillan

ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

دکتر رضا شجری^{۱*}؛ دکتر الهام عربشاهی کاشی^۲

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۷/۲۹

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۵/۳

چکیده

نگارندگان در این پژوهش کوشیده‌اند ضمن شناسایی انواع غلو و بررسی و تحلیل آن در شعر آیینی، دلایل ورود و گسترش آن را در این گونه ادبی بررسی کرده تا بتوانند شاعران و سخن‌سرایان را از افتادن در چنین دامی نجات دهند. جامعه هدف ما در این پژوهش، منتخبی از شاعران آیینی است که اینگونه آسیبها در اشعارشان جلوه بیشتری داشته است؛ اتصاف صفات و اسماء ویژه خداوند به ائمه علیهم السلام و جعل داستانهای اساطیری و افراط در امیدوار ساختن مردم به شفاعت آن بزرگان، نمونه‌هایی از آسیبهای محتوایی است که در این پژوهش سعی شده تا با روش تحلیلی-توصیفی، بدان پرداخته شود.

کلیدواژه‌ها: آسیب شناسی، نقد ادبی، شعر آیینی، غلو، تفویض.

۱. * دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کاشان. نویسنده مسئول: rshajari@yahoo.co.uk

۲. دانش‌آموخته دوره دکترای زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کاشان. مدرس حوزه و دانشگاه.

غلو پدیده‌ای است که در طول تاریخ، گریبانگیر آیینها و فرقه‌های گوناگون دینی بوده و هست؛ و به تبع آن از مهمترین آسیبهای شناختی و معرفتی ائمه اطهار علیهم السلام از آغازین سالهای تاریخ اسلام است. ظاهراً برای نخستین بار در زمان خلیفه دوم راه برای ورود اسرائیلیات و رشد آن در تاریخ اسلام هموار شد. زهری در شمار یکی از مخالفان حضرت علی (ع) بود که به نفع خلفای اموی جعل حدیث می‌کرد. وی به نقل از السائب بن یزید، تمیم الداری را نخستین کسی دانسته که با اجازه عمر برای سرگرمی مردم، قصه‌گویی می‌کرد (ذهبی، ۱۴۲۷: ۷۷/۴). در عصر برخورد فرقه‌ها و مذاهب گوناگون در زمان امام صادق (ع)، فرقه‌هایی مانند غلات، جبرگرایان، مرجئه، معتزله و زنداقه و غیره بیشتر به نشر عقاید خود پرداختند و در عصر امام هادی (ع) هم به دلیل دیدن کرامات ایشان و نداشتن توجیه منطقی نسبت به چنین مسائلی به خرافات و بدعت روی آوردند و برای ارضای امیال خود به اباحیگری و حلال شمردن محرمات الهی پرداختند و به اموال مردم بویژه وجوه پرداختی آنان به ائمه (ع) چشم طمع دوختند و به غلو پرداختند. برای مثال علی بن حسکه قمی (یکی از سران این فرقه) امام هادی (ع) را خدا، خالق و مدبر جهان پنداشته است که برای هدایت مردم آمده‌اند. به اعتقاد این فرقه، انجام هیچ یک از فرائض الهی واجب نیست و این در حالی است که امام (ع) در نامه‌های خود به شیعیان، آنان را کافر و منحرف خوانده‌اند (پیشوایی، ۱۳۹۳: ۶۲۸).

جعل اخبار غلوآمیز توسط دشمنان ائمه (ع) و نیز اباحیگران و عشرت‌طلبان و دوستان دلباخته ائمه (ع) از دلایل عمده پیدایش غلو است. محبان ائمه علیهم السلام، حضرت علی (ع) را خالق و مدبر جهان می‌دانستند؛ در حالی که ایشان فرموده‌اند: ... ما از غالیان، کسانی که ما را از حدمان بالاتر می‌برند؛ بری و بیزاریم؛ چنانکه عیسی (ع) از نصاری که درباره او غلو کرده بودند، بیزاری جست (صالحی نجف آبادی، ۱۳۸۴: ۶۷-۶۹).

اخبار غلوآمیز و اعتقادات باطل و خرافی، نه تنها در عصر بنی امیه، بلکه در عصر صفوی هم دیده شده و طی اعصار و قرون، همواره طرفداران فراوانی داشته است. رشد چشمگیر این گونه اخبار بین مردم، سبب شد تا در شعر آیینی هم بازتاب فراوانی داشته باشد؛ زیرا این گونه موارد با ذهن و زبان مردم رابطه مستقیم و نزدیک دارد. مجاهدی، ناآشنایی نسبت به مقام و منزلت ائمه اطهار (ع) و نادیده گرفتن حریم، و

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

مبالغه در ذکر مصائب و مناقب ایشان و حالت اساطیری دادن به آنها، تحریف واقعیات مسلم تاریخی و غیره را از دیگر آسیب‌های اساسی شعر آیینی دانسته است (مجاهدی، ۱۳۸۶: ۴۷). گاهی هم برخی از شاعران آیینی به دلیل عشق بیش از اندازه خود نسبت به اهل بیت (ع)، ناخودآگاه و بدون هیچ عمدی، سبب می‌شوند به طور غیر مستقیم از کلامشان، واگذاری نتیجه‌گیری شود؛ زیرا به اعتقاد مفوضه، خدا جهان را خلق، و اداره آن را به پیغمبر یا امام یا هر دو واگذار کرده است در حالی که اگر کسی امامان را از مقام بندگی فراتر ببرد و آنان را خالق آسمان و زمین بداند، شرک در خالقیت است. اگر ایشان را رازق و محیی و ممیت بداند به شرک در تدبیر دچار شده و با واگذاری تشریع به آنان به شرک در تقنین گرفتار است؛ اما پیروان حقیقی امامان، تنها خداوند متعال را خالق، مدبر و مشرّع عالم می‌دانند و امامان به دلیل داشتن احترام نزد حق تعالی و مستجاب الدعوه بودنشان می‌توانند از او تقاضای روزی کنند و روزی بگیرند (زنده دل طرقي، ۱۳۹۲: ۵۳-۶۳). هدف این پژوهش، بررسی شعر تمام شاعران آیینی نبوده؛ بلکه براساس انتخاب موردی از میان شاعران آیینی این آسیب‌ها و بویژه غلو در شعرشان بیشتر استفاده شده است.

۱-۱ پیشینه تحقیق

با توجه به اهمیت شعر آیینی در نشر و ترویج آموزه‌های فرهنگ اسلامی و ولایی، تاکنون پژوهشهای فراوانی در این زمینه انجام، و درباره تحریفات و بایدها و نبایدهای آن نیز آثاری تدوین شده که به شرح ذیل است:

شهید مطهری در کتاب «حماسه حسینی» (۱۳۶۶)، عبدالحمید ضیایی در «جامعه شناسی تحریفات عاشورا» (۱۳۸۵)، هم‌چنین محمدرضا وحید زاده در مقاله «شعر آیینی عاشورایی و لغزشهای آن با نگاهی به مجموعه دفاتر غزل مرثیه» (۱۳۹۲) و مرضیه محمدزاده در مقاله «تحلیل اشعار عاشورایی عصر انقلاب اسلامی» (۱۳۹۲) به تحریف شناسی و ذکر شماری از بایدها و نبایدهای این گونه ادبی از جمله غلو اشاره کرده‌اند. قاسم بستانی هم در مقاله «غلو و اهل غلو در فرهنگ شیعی» (۱۳۸۴)؛ ناصری و ولوی «تحلیل واکنش امامان شیعه علیهم السلام به غلو در امامت» (۱۳۹۴)؛ حاجی زاده در «جریان غلو در عصر امام کاظم (ع) با تکیه بر عقاید غالیانه محمد بن بشیر» (۱۳۹۲)؛ حاجی اسماعیلی و رحمان پور در «نگاهی به موضوع غلو در دین، بررسی

نمونه‌هایی از احادیث مستمسک غالیان» (۱۳۹۶)؛ احمدی کچایی در «گونه شناسی فرقه‌های الوهیت انگار در دوره امام صادق (ع) و چگونگی رویارویی امام با ایشان» (۱۳۹۳)؛ صادقی در «سیره اهل بیت علیهم السلام در مواجهه با غالیان» (۱۳۹۰)؛ ابراهیمی در پایان نامه ارشد خود با عنوان «غلات و عملکرد آنها در عصر صادقین (ع)» به بررسی چیستی غلو، تاریخچه، ریشه شناسی، گونه شناسی و عوامل مؤثر بر غلو پرداخته و نه تنها عقاید فرقه‌های گوناگون غلات را تحلیل و بررسی کرده، بلکه شیوه‌های رفتاری ائمه معصومین علیهم السلام را در رویارویی با آنان نیز واکاوی کرده‌اند. هر چند تاکنون درباره غلو پژوهشهای زیادی انجام شده، تاکنون در پژوهشی جداگانه به این موضوع در شعر آیینی پرداخته نشده است. تنها نگارنده در رساله دکتری خود با عنوان «تحلیل و آسیب شناسی شعر آیینی شاعران کاشان از سده ششم تا امروز» (۱۳۹۸) به صورت مفصل به این موضوع پرداخته و این نگاشته هم برگرفته از این رساله است.

۲-۱ شعر آیینی

شعر آیینی، متعهد و تحت تأثیر آموزه‌های دینی، حکمی، اخلاقی و سرشار از معارف اسلامی است که در خدمت ارزشهای دینی قرا دارد. در ادبیات عرب، به جای «شعر آیینی» از «ادب ملتزم» استفاده می‌شود؛ چنانکه سیاحی نویسنده عرب زبان در کتاب «الادب الملتزم بحب اهل بیت» در تعریف دقیق التزام گفته:

واژه التزام در لغت از لزوم گرفته شده و به معنای پایبندی و تعلق یا عدم تعلق به امری است. در زبان انگلیسی واژه التزام، معادل الفاظی همچون Obligation، Engagement، Commitment است. باید ذکر شود که واژه Commitment برترین معادل برای واژه التزام است؛ زیرا عنصر عشق، اخلاص و شوق و اشتیاق در مسأله‌ای که التزام در آن است، موج می‌زند. التزام در اصطلاح بدین معنا است که ادیب، اندیشه و توان و افکارش را در خدمت یک مسئله و قضیه معین قرار می‌دهد و نسبت به آن مسئله موضعگیری مثبت یا منفی می‌کند... (سیاحی، ۱۳۸۷: ۲۶ و ۲۵).

برای معادل «التزام» در فارسی، واژه عربی الاصل «تعهد» را به کار می‌برند و معادل ترکیب عربی «الادب الملتزم» ترکیب فارسی «ادبیات متعهد» را می‌آورند که البته لزوماً مترادف ترکیب وصفی «ادبیات آیینی» نیست؛ به عبارت دیگر، شعر آیینی، شعر متعهد و

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

آرمانی است که در خدمت ایدئولوژی و ارزشهای دینی قرار می‌گیرد و از ارزشها و باورها سخن می‌گوید؛ از این رو مضمونهای حمد و ستایش پروردگار، مناجاتها، شعرهای عرفانی، نعت و منقبت پیامبر (ص)، مدح و مراثی ائمه اطهار (ع) و نیز حماسه‌های دینی و شعر اخلاقی هم در گستره شعر آیینی بررسی می‌شود که محور اصلی آن آیین مقدس اسلام است (خندان، ۱۳۹۳: ۱۱-۱۵). درواقع، شعر می‌تواند ابزاری باشد که از طریق درخواستهای دینی یا تعهد به بیان آمال و اعتقادات انسان به کشف راهکارهایی برای مشکلات اخلاقی بپردازد؛ زیرا شعر می‌تواند ابزاری در راستای تجلی اهتمام بشر برای کشف حقایق غایی یا جایگزینی برای اعتقاد دینی از دست رفته یا پناهی برای فرار انسان از بی‌نظمی‌های اطرافش باشد (کرنیل، ۱۹۸۶: ۳۷۰ و ۳۷۱).

۳-۱ آسیب شناسی

اصطلاح آسیب شناسی در همه رشته‌های علوم، اعم از کاربردی و انتزاعی، پایه و غیر پایه، تجربی و طبیعی، انسانی و غیر انسانی و بویژه در روانشناسی و تعلیم و تربیت کاربرد خاص خود را دارد و در بحث انحرافات اجتماعی و کجرویها به مطالعه بی‌سازمانیها و درمان آنان و نیز شرایط بیمارگونه و نا بهنجار اجتماعی می‌پردازد (میرتبار، ۱۳۹۵: ۱۸ و ۱۷؛ نیز رک: رضایی، ۱۳۸۷: ۷۴، احمدی و پور طولمی، ۱۳۸۸: ۱۳).

یکی از مهمترین نوع آسیب‌ها، آسیب شناسی دینی است که بیشتر به عقاید دین‌شناسان و نیز عمل و رفتار دینداران مربوط است (میرتبار، ۱۳۹۵: ۲۰-۱۸). وجه مشترک نقد و آسیب شناسی، شناخت مغالطات، کج فهمی‌ها و انحرافات در گستره اعتقادات و باورهای دینی است. شناخت این لغزشها و آفات از اولویتهای آسیب شناسی شعر آیینی است؛ زیرا «شعر آیینی با عشق و اعتقاد مردم گره می‌خورد و هر صدمه‌ای به آن وارد شود به زیان ادبیات و هنر و فرهنگ تمام خواهد شد» (شفاعی، ۱۳۸۷: ۵۶). تاریخ معرفت دینی، گواه حضور اندیشه‌های باطل و خرافی و غیر مطابق با متون دینی و تفسیر به رأی در میان معارف دینی است که باید به اصلاح و حذف آنها پرداخت و در بازفهمی و کسب معارف صحیح دینی تلاش دوباره کرد. در حقیقت آسیب شناسی دین‌پژوهی در جایگاه شاخه جدید دین‌پژوهی، مطالعه آسیبها و ناهنجاریهای معرفتی در عرصه دین و کشف علل و عوامل ظهور و پیشگیری از فعالیت آنها در مطالعات دینی دین پژوهان را عهده‌دار است و این رسالت نیز برای کشف انواع

مغالطات و کج فهمی‌ها و انحرافات دینی در عرصه اندیشه و رفتار فردی و جمعی انجام می‌پذیرد (خسروپناه؛ ۱۳۸۳: ۲۱ و ۲۲). غلو یکی از آسیب‌های اساسی و مهم در حوزه شعر دینی یا آیینی است که در این پژوهش بدان پرداخته می‌شود:

۴-۱ غلو و جایگاه آن در روایات دینی

«غلو»، نوعی تفکر انحرافی با پیشینه‌ای طولانی است که با ظهور برخی اندیشه‌های افراطی درباره شخصیت ائمه اطهار(ع) بویژه حضرت علی(ع) شکل گرفته و در طول تاریخ پر فراز و نشیب اسلام، همواره جریان داشته است. شیخ مفید(ره)، غلو را در لغت به معنای گذشتن از حد و خارج شدن از اعتدال دانسته‌اند؛ چنانکه حق تعالی، نصاری را نیز از غلو کردن درباره حضرت عیسی علیه السلام نهی کرده به گونه‌ای که در آیه شریفه ۱۷۱ سوره نسا آمده است: «یا اهل الکتاب لاتغلو فی دینکم و لا تقولوا علی الله الا الحق انما المسيح عیسی ابن مریم رسول الله و کلمته القاها الی مریم و روح منه فامنوا بالله و رسله و لا تقولوا ثلثه انتهوا خیر لکم...». محققان و صاحب‌نظران شیعی، غلات را گروهی از اسلام نماها دانسته‌اند که الوهیت و نبوت را به حضرت علی(ع) و امامان بعد از ایشان متصف کرده و از حد اعتدال خارج شده‌اند. مفوضه هم در شمار غلاتند و معتقدند که حق تعالی بعد از آفرینش امامان(ع) آفرینش را به ایشان واگذار کرده است. پیامبر(ص) درباره این گروه می‌فرماید: ای علی جان پس از من اتمم از جهت نوع نگرششان درباره شخصیت تو به سه گروه خواهند شد: جمعی از شیعیان تو و آنان مؤمنانند. گروهی در شمار دشمنان تو و آنان پیروان شک و تردید هستند و دسته‌ای از آنان درباره تو غلو و افراط خواهند کرد و آنان منکران خدایند (رستمی، ۱۳۸۰: ۸۳ و ۸۲؛ نیز ر.ک: صالحی نجف آبادی، ۱۳۸۴: ۶۹-۶۷). عده‌ای، غلو را ناشی از عشق بسیار زیاد در حق معشوق دانسته‌اند که ناخواسته به غلو می‌انجامد به گونه‌ای که گاه واعظان هم برای تقویت ایمان مردم به خداوند متعال و ائمه اطهار(ع) به مبالغه گویی روی می‌آورند. غلو بیشتر به دنبال اثبات علم غیب ائمه(ع)، دخالت دادن ایشان در آفرینش، تقسیم ارزاق و تعیین زمان مرگ، انتساب برخی معجزات و کرامات، اثبات عدالت مطلق و رستگاری همه صحاب پیامبر(ص) یا به عکس، اثبات گمراهی ایشان است (برای توضیح بیشتر ر.ک: بستانی، ۱۳۸۴: ۴۰-۸۸).

روایات غلوآمیز در شمار آسیب‌های شایع در روایات تفسیری شیعه است. ورود اسرائیلیات

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

به پیکره روایات تفسیری پدیده ای قابل انکار نیست که باید در کشف و زدودن آن از این حوزه دینی کوشید. بازتاب چنین روایات و افسانه‌هایی در حوزه شعر آیینی بسیار چشمگیر است به گونه ای که ردپای این پدیده در شعر بسیاری از شاعران آیینی آشکار است.

۲. تحلیل و بررسی آسیب غلو در شعر آیینی و اهمیت آن

اغراق و مبالغه و غلو در شمار صنایع ادبی است که بر زیبایی شعر می‌افزاید؛ چنانکه علمای ادب معتقدند اغراق و مبالغه هرچه در شعر افزونتر باشد، شعر زیباتر می‌شود و به همین دلیل در شمار مسائل زیباشناختی شعر است. در تعریف آن گفته‌اند: هرگاه در صفت کردن و ستایش و نکوهش چیزی یا کسی افراط شود و از حد معمول بگذرد و شگفت انگیز باشد، اغراق و مبالغه است و هرگاه این دو به درجه ای برسد که در عقل و عادت ممکن و باورنکردنی باشد، غلو خواهد بود؛ یعنی فرد در اظهار عقیده و مسلک چنان تعصب و افراطی نشان دهد که از حدعادی خارج باشد (همای، ۱۳۸۹: ۱۷۱-۱۷۳). فزونی غلو، آن هم در حوزه ادبیات آیینی با محتوای دینی و مبتنی بر احادیث روایی، پدیده‌ای بس خطرناک و در شمار آسیبهای محتوایی اساسی است که می‌تواند انحراف اذهان و گمراهی را به دنبال داشته باشد. تجمع شیعیان و دوستانان حقیقی ائمه اطهار (ع) در ایران سبب شده است شعر آیینی به سرعت و آسانی رشد کند و زمینه گردآمدن شاعران و گسترش فرهنگ علوی فراهم شود. عشق مفرط به ائمه اطهار (ع)، برخی از شاعران آیینی را به سوی روایات غلو آمیز کشانده به گونه‌ای بازتاب این آسیب محتوایی در شعر آیینی بسیار زیاد است. یکی از آسیبهای محتوایی عاشورا، طرح مسائل غلوآمیز در اشعار شاعران متأخر و معاصر است تا حدی که خود را حسین الهی، زینب الهی و مانند اینها قلمداد کرده‌اند و این درحالی است که امامان (ع) شدیدترین برخورد را با غلات، و بیزاری خود را از آنان اعلام کرده‌اند (محمدزاده، ۱۳۹۲: ۲۵۴ و ۲۵۳؛ برای توضیح بیشتر ر.ک: جعفریان، ۱۳۶۸: ۹۲-۱۱۶).

در طول تاریخ اسلام، جاعلان با اهداف و اغراض سیاسی به جعل چنین اخبار غلوآمیزی دست زدند و گروهی از ساده‌لوحان کم‌مایه به علت عشقی که به ائمه علیهم السلام داشتند، فریب خوردند و به مضمون این اخبار معتقد گشتند و از این عقیده دفاع، و آن را ترویج کردند. البته گاهی هم شاعران آیینی متقدم با اعتقادات صوفیانه و

تمایل به اباحیگری، اندیشه‌های خود را به پیکره شعر آیینی وارد کردند و شاعران شیعی متأخر، دنباله‌رو ایشان شدند و راه ترویج و نشر چنین اندیشه‌هایی را هموار کردند. باتوجه به یافته‌های این پژوهش، بیشتر این اخبار غلوآمیز درباره شخصیت والا قدر حضرت علی(ع) است به گونه‌ای که گاهی شاعر به کنایه یا حتی به صراحت، حضرت علی(ع) را خدا نامیده یا صفات خداوند متعال را به ایشان نسبت داده است در حالی که شاعر آیینی، ضرورت دارد به تمام باید‌ها و نبایدهای این گونه ادبی، آگاه باشد و بکوشد از ذکر چنین اخبار غلوآمیزی پرهیزد؛ زیرا می‌تواند گمراهی اذهان مخاطبان و خدشه دار کردن باورهای آنان و در نهایت برداشتهای شرک‌آمیز را در پی داشته باشد. در این پژوهش، سعی شده است بازتاب این آسیب محتوایی در شعر آیینی تحلیل و بررسی شود.

۱-۲ غلو و اقسام آن در شعر آیینی

برخی از شاعران آیینی در تکریم و بزرگداشت امامان معصوم(ع) افراط کرده و تا مرحله اله انگاری پیش رفته و بسیاری از افعال و صفات خداوند متعال را به ایشان نسبت داده‌اند. البته اساس این غلو در محبتی است که شیعه نسبت به علی(ع) و اولادش داشته است و ریشه آن نیز ضدیت شدید «بنی‌امیه» با «علویین» و تحت فشار گذاشتن آنها بوده است. بعدها هر چه بنی‌امیه سماجت بیشتری در لعن علی علیه السلام و فرزندانش کردند، اصرار شیعیان آنها بر مقام این افراد بیشتر شد (جعفریان، ۱۳۶۸: ۱۰۸ و ۱۰۹). با وجود این استدلال نمی‌توان مجوزی مشروع برای غلو در حق ائمه(ع) صادر کرد به گونه‌ای که در کتاب خصال شیخ صدوق از امام ششم(ع) نقل شده است که پشت سر سه کس نماز جماعت نباید خواند: یکی شخص مجهول‌الحال که مذهب و عدالت او را نمی‌دانی و شخص غالی که برای ائمه، صفات مخصوص خدا را قائل است؛ اگرچه شیعه مذهب باشد و دیگری کسی که آشکارا مرتکب فسق می‌شود؛ اگرچه خوش عقیده باشد و به غلو و بدبینی نسبت به ائمه(ع) متصف نباشد (بابویه قمی، ۱۳۸۱: ۱/۱۶۱)؛ به عبارت دیگر، نسبت دادن برخی عقاید و رفتار به دین و برتر داشتن اولیای دین از مقام بشری و چون و چها کردن در مورد دین و آموزه‌های کتاب خدا و نسبت دادن برخی از کارهای بی‌اساس به پیامبر(ص) و فرشتگان، عقیده تراشی و تفسیر به رأی نصوص دینی و قضاوت‌های نامعقول و ناحق درباره دین و فراتر

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

رفتن از حدود الهی و افراط و خروج از حد اعتدال در اعمال دینی به نوعی انحراف و غلو در دین شمرده می‌شود (نکوبی سامانی، ۱۳۸۹: ۱۴۶). ذکر این نکته ضروری است که تکریم ائمه (ع)، اعتقاد به عصمت، پاکی و نیالودگی پیامبر (ص) و اهل بیت گرامیش و نیز تصدیق معجزات و کرامات آنان و در کنار آن اعتقاد به اینکه آنان با همه کمالاتشان آفریده و بنده پروردگار خویشند، همه و همه جزو مبانی عقیدتی و اصول مسلم و عقل پذیر شیعیان راستین به شمار می‌رود؛ در عین حال شیعیان در برابر آن از هرگونه اندیشه غلو و تفویض بیزاری می‌جویند؛ با این حال عده‌ای مانند مؤلف کتاب «الوشیعه فی نقد عقاید الشیعه» و کسانی مانند ذهبی به دلیل عدم تمیز مرز تکریم و غلو، شیعیان را به افراطی‌گری و غلو متهم کرده‌اند (همان: ۸۹ و ۸۸)؛ پس اگر مرزهای بین تکریم و غلو شناخته شود، دیگر با آسیبهایی از این نوع در شعر آیینی رو به رو نخواهیم شد.

۱-۲-۱ اله انگاری ائمه معصومین علیهم السلام

از مصداقهای غلو در شعر آیینی، اله انگاری است که در ادبیات دینی و در پی آن در شعر آیینی از آغازین سالهای تاریخ اسلام راه پیدا کرده است در حالی که ازدید همه متکلمان شیعی و غیر شیعی، فقط خداوند متعال، کارگردان حقیقی عالم است که از نظر ائمه معصومین (ع) هم جهان هستی تنها به تدبیر او اداره می‌شود و اگر کسی در این امر، شریک خداوند متعال دانسته شود درحقیقت نوعی قائل شدن به شرک است؛ ولی متأسفانه برخی از شاعران آیینی با استناد به احادیث ضعیف یا به دلیل عشق مفرط به ائمه (ع)، صفات خاص الهی را به ائمه (ع) نسبت داده و برخی از آنان، امام را مدبر عالم، مبعوث کننده پیامبران الهی، مصدر نبوت، شریک و مشاور خداوند متعال در آفرینش و آفرینشگر هفت چرخ و شش جهت دانسته‌اند در حالی که تمامی این موارد در زمره شرک به‌شمار می‌رود. شایان ذکر است که بیشتر اشعار غلوآمیز درباره شخصیت برجسته حضرت علی علیه السلام است به گونه‌ای که بیشتر صفات خاص الهی را به ایشان نسبت داده‌اند. در جدول ذیل به نمونه‌هایی از اشعار آیینی غلوآمیز درباره ایشان اشاره می‌شود:

ردیف	انواع اله انگاری درباره حضرت علی (ع)	نمونه‌های غلو در شعر آیینی
۱	آفریننده هفت چرخ و شش جهت	هفت چرخ و شش جهت از امر او بر پا شده

		نور و کرسی و ماه و خور و اختر علیست (مشجری و قنادزاده، ۱۳۵۰: ۸۹/۱)
۲	مدبر جهان آفرینش	بی تدبیر او عالم نمی گیرد نظام آن که بی حکمش نیارد شاخ را برداشتن هم امیرالمؤمنین هم پیشوای متقین جز که او ما را نشاید میر و مهتر داشتن (عبدعلیشاه، ۱۳۷۸: ۶۵)
۳	مصدر بعثت پیامبران الهی	همه انبیا را تو مبعوث کردی بلی باعث بعثت انبیایی تو (فراهی کاشانی، ۱۳۴۹: ۱۷)
۴	مصدر نزول کتابهای آسمانی	تو نازل نمودی سماوی کتب را تو علت به ایجاد ارض و سمایی (فراهی کاشانی، ۱۳۴۹: ۱۷)
۵	مصدر مهر نبوت	گر نه بهراسیدم از ظاهر پرستان گفتمی از کف پای تو شد مهر نبوت آشکار (وصاف بیدگلی، ۱۳۷۵: ۶۱/۱)
۶	مشاور خداوند در آفرینش	علی دارای ملک جان، علی آن مصدر امکان علی رزاق انس و جان به مدحش هین تو مبدأ کن کجا معمار صنع افکند طرح این سرا بستان نبودی گر اشارت از تو کایدون خلقی انشا کن (عبدعلیشاه کاشانی، ۱۳۷۸: ۶۴) ^۱
۷	برقرارکننده عرش و عامل پایداری عقل	افتخار کائنات و اعتبار ممکنات عقل از او پایدار و عرش از او بر قرار (وصاف بیدگلی، ۱۳۷۵: ۶۰/۱)
۸	قاسم الارزاق	قاسم ارزاق خلق و مار و مور و دیو و دد کی سزد گر گویمش من شاه اژدر در علیست (مشجری و قنادزاده کاشانی، ۱۳۵۰: ۹۰/۱)
۹	مهندس ذات الهی	علی مهندس ذات خدای بی چونست علی شهنشه ابرار و اولیا آمد (داعی آرانی، ۱۳۸۳: ۱۰۷)
۱۰	اله انگاری محض	در مملکت دو کون داراست علی معنی صفات وذات و اسماست علی عقلم نه اگر عنان کشیدی واپس

— رد پای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

گفتم پس لا اله الا ست علی (وصاف بیدگلی، ۱۳۷۵: ۳۰/۱) خلق اگر غالی نخواندندی خدایت خواندمی ز آنکه کردار تو نبود جز صفات کردگار (وصاف بیدگلی، ۱۳۷۵: ۶۱/۱)		
--	--	--

براساس جدول و داده‌های دیوان شاعران آیینی از سده ششم تا امروز، بیشتر آسیبهایی مربوط به حوزه غلو درباره شخصیت والا قدر حضرت علی علیه السلام است تا جائی که ایشان را نه تنها خالق کل جهان هستی، مصدر نور نبوت، عامل بعثت، مصدر نزول کتابهای آسمانی دانسته‌اند، بلکه به همین سطح هم اکتفا نکرده و در برخی از ابیات خود، حضرت را مهندس ذات بی چون الهی، شریک و مشاور حق تعالی و در یک کلمه، خدا برشمرده‌اند.

برخی از شاعران هم اسما، صفات و ترکیبات خاص الهی را برای ائمه (ع) ذکر کرده‌اند؛ هرچند با تأویل و تفسیرهای عرفانی می‌توان از تک تک این اسما و صفات رمزگشایی کرد با توجه به اینکه مخاطب این سروده‌ها اغلب عموم مردمند، شاعر باید با دقت و ژرف اندیشی بیشتری سخن بگوید تا باعث انحراف اندیشه مخاطبان نشود؛ برای مثال:

ای ذات و صفات و نام تو عین خدا جز آنکه تو هستی علی و حق اعلی
مانند خدایی ونداری مانند شد لیس کمنله بر این گفته گوا
(عبدعلیشاه کاشانی، ۱۳۷۸: ۲۱۲)

یا در بیت ذیل اینکه ذات خداوند عین صفات او است و صفات خداوند زاید بر ذات نیست، این ویژگی مختص ذات الهی و مربوط به حوزه توحید صفاتی پروردگار را به امام نسبت داده است و می‌گوید:

گر ذات پاک حق به صفات اندر آمدی می‌گفتمش که ذات وی آثار ذات بود
غالی اگر نخوانی و کافر ندانی‌ام گویم که ذات او همه عین صفات بود
(انسانی به نقل از طرب شیرازی، ۱۳۸۷: ۷۲)

گاهی هم شاعر آیینی پا را فراتر گذاشته است و وجود عرضی و وابسته به وجود واجب‌الوجود امام را همانند دیگر موجودات هستی نادیده می‌گیرد. ادیب بیضایی نیز

در بهاریه خود، ذات امام حسین علیه السلام را خارج از کم و کیف دانسته است در حالی که چنین توصیفی تنها برای ذات خالق یکتا به کار می‌رود:

شاهی که ذات اوست بیرون ز کیف و کم حادث ولی ز دیر همسایه قدم
والا تر از وجود بالاتر از عدم او را ملک رهی است او را فلک خدم
... سلطان بی سپاه سر خیل عاشقان معبود ما خلق مقصود کن فکان
(مشجری و قناد زاده، ۱۳۵۰: ۹۷/۱-۹۸)

هم‌چنین عبدالعیشاه، وجود عرضی امام را نوعی جوهر قائم بالذات دانسته در حالی که مقولات عشر(جرجانی، ۱۳۵۷: ۱۶۵)، که شامل یک جوهر و نه عرض یعنی کم، کیف، این، متی، وضع، اضافه، له، فعل و انفعال است، اصلاً در مورد ذات الهی مصداق ندارد؛ یعنی نمی‌توان برای او کم و کیف و غیره قائل شد؛ اما شاعر این ویژگی خاص را به امام نسبت داده که از مخلوقات الهی است:

درک ذات او چو درک ذات حق باشد محال

پس نشاید خویشتن را سخره برهان کنیم

خالی از حد و جهات و فارغ از این و متی است

درک ذاتش کی توان آن سان که هست این سان کنیم

(عبدالعیشاه، ۱۳۷۸: ۵۱)

۲-۱-۲ قائل بودن به واگذاری آفرینش به ائمه معصومین(ع)

گاهی برخی از شاعران آیینی به دلیل دوستی بسیار زیاد خود نسبت به اهل بیت(ع)، برخی از صفات و حق تعالی را به ایشان نسبت داده و این گونه، ناخواسته، دچار تفویض می‌شوند؛ زیرا به اعتقاد مفوضه، خداوند متعال، جهان را خلق، و اداره آن را به پیغمبر یا امام یا هر دو واگذار کرده است. امام رضا(ع) می‌فرمایند: غلات کافرنده و مفوضه مشرکند. کسی که با آنان مجالست یا آمیزش کند یا با آنان غذا بخورد یا چیزی بنوشد یا پیوند و رابطه برقرار کند یا به آنان دختر دهد یا با دخترشان ازدواج کند یا آنان را بر امانتی امین کند یا سخنانشان را تصدیق کند یا یک کلمه در یاری آنان بگوید از ولایت خدا و رسولش و ولایت ما اهل بیت پیغمبر بیرون خواهد رفت. این حدیث، مفوضه را مشرک خوانده است؛ چون در اداره جهان برای خدا شریک قائل شده‌اند. در این حدیث غلات در نقطه مقابل مفوضه قرار گرفته‌اند. آنان معتقدند که پیغمبر یا امام، خالق جهان یا بعضی از جهان است (صالحی نجف آبادی، ۱۳۸۴: ۷۳) در حالی که شاعران

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

باید با استناد به آیات قرآن کریم و احادیث معتبر و مستند، ائمه (ع) را توصیف، و از هرگونه افراط در این زمینه پرهیز کنند؛ زیرا چنین سروده‌هایی گمراهی ذهن عوام را در پی خواهد داشت؛ به عبارت دیگر، تحمل این سطح درک و فهم از دین، که در روایات با عنوان «صعب مستصعب»^۲ یاد شده، مخصوص بندگان برگزیده با ویژگیهای خاص است و برای همه کس قابل فهم نیست و معتقدان به این مسأله به غلو و بدینی متهم خواهند شد (وفایی و بیات، ۱۳۹۴: ۱۶۷). علامه طباطبایی هم در تفسیر آیه ۴۹ سوره آل عمران «وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَنِّي أَخْلَقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ ... وَأُخِي الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِ اللَّهِ ...» می‌فرماید: عبارت «وَأُخِي الْمَوْتَىٰ» یا به طور صریح و یا بر اساس سیاق جمله «بِإِذْنِ اللَّهِ» بیانگر معجزه‌ای از عیسی (ع)، مستند به خدای تعالی و اذن اوست و این جمله را در آیه شریفه تکرار کرد تا توهم الوهیت و استقلال آن حضرت در خلق و زنده کردن مردگان برطرف شود؛ هم‌چنین حضرت عیسی (ع) برای جلوگیری از گمراهی مردم، بعد از هر معجزه‌ای، کلام خود را به مشیت و اذن الهی مقید کرده است (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۳/۳۱۳). با وجود این، بازتاب غلو و الوهیت در شعر آیینی قابل توجه است. در جدول ذیل به شماری از اقسام غلو در این زمینه اشاره می‌شود:

ردیف	اقسام خالق پنداری ائمه علیهم السلام	نمونه اشعار آیینی غلوآمیز
۱	سرشتن گل آدم و نگاشتن لوح	دستی که گل آدم بسرشت علی‌بود کلکی که به لوح اندر بنوشت علی بود (شیبانی کاشانی، ۱۳۷۱: ۶۰۴)
۲	اول آفریننده و بنای نظام هستی	بنای نخست افکن این خشت علی بود دهقان ازل کاین همگان کشت علی بود (شیبانی کاشانی، ۱۳۷۱: ۶۰۴)
۳	خلاق و آفریننده خلق	باعث ایجاد خلقت بلکه خود خلاق خلق دست حق عین مشیت پرتو پروردگار (وصاف بیدگلی، ۱۳۷۵: ۶۰/۱)
۴	خداوند داور، جهاندار و جهانبان	ترسم از دونان کز این واضح ترش سازم بیان چون نصیری مردمان گویند پس داور علیست (مشجری و قنادزاده به نقل از عرب کاشانی، ۱۳۵۰: ۹۰/۱) شاهی که بود خاک درش قبله مقصود کاندر دو جهان است جهاندار و جهانبان

		صهر نبی و زوج بتول و ولی حق در هر دو سرا والی و فرمانده مطلق (غبارکاشانی، ۱۳۸۸: ۲۰۰-۱۹۹)
۵	خداپنداری محض	توحید از نگاه نبی بر دو محور است: «ایاک نعبد... است علی، ..نستعین» :حسین (محمد زاده، ۱۳۹۳: ۶۷) سرخوش از صهبای آگاهی شدم دیگر اینجا زینب الهی شدم (انسانی، ۱۳۸۷: ۲۹۸)
۶	شریک در آفرینش ماسوی	در خلقت ماسوی سهیم است حسین در نزد خدا ذبح عظیم است حسین (انسانی به نقل موید، ۱۳۸۷: ۳)
۷	نماینده تام الاختیار شمردن در تمام کارها	روز محشر تو میبنداری و تخته ت وسطه اختیاراشو می ده یه جا به تو خدات علی (انسانی، ۱۳۹۲: ۹۰)
۸	مدبر و گرداننده جهان هستی	افتخار کائنات و اعتبار ممکنات عقل از او پایدار و عرش از او بر قرار (وصاف بیدگلی، ۱۳۷۵: ۶۰/۱)
۹	تقدیم ذاتی بر خداوند	گفت فرمودت خداوند ودود گر نبودی تو خداوندی نبود ای رموز آموز علم من لدن وی تو مقصود و مراد از امر کن ای حسین عشق و ای ایوب صبر احمد دین، حیدر کرار بدر (انسانی، ۱۳۸۷: ۳۳۵)

در جدول، همان‌طور که ملاحظه شد، شاعر نه تنها آفرینش جهان، بلکه حتی نگارش لوح محفوظ و سرشتن گل آدم را به امام نسبت داده است درحالی که این امر با آموزه‌های دین مبین اسلام و خود آن بزرگان مغایر است. شایان ذکر است هرچند این پژوهش به بررسی آسیب غلو در شعر آیینی از سده ششم می‌پردازد، این‌گونه آسیبها در شعر قبل از سده ششم هم سابقه داشته؛ چنانکه ناصر خسرو قبادیانی، نور حق تعالی را حاصل نور حضرت محمد(ص) و حضرت علی(ع) و اولاد ایشان دانسته

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی) است:

نور یزدان از محمد و ز علی و اولاد اوست تو برونی با امامت زین نظار ای ناصبی
(ناصرخسرو قبادیانی، ۱۳۸۴: ۵۳۷)
همچنین شاعر در بیت ذیل، سرچشمه حشمت الهی را از حشمت امام جواد (ع) دانسته که این مسئله کفرآمیز است:
ماسوی الله ید شوکت تو حشمت الهی از حشمت تو
(خباز زاده، ۱۳۷۶: ۲۰۶)

۳-۱-۲ اعتقاد به قاسم الارزاق بودن موجودات هستی

برخی از شاعران آیینی، حضرت علی علیه السلام را تقسیم کننده ارزاق موجودات دانسته‌اند در حالی که صفت یا اسم «رزاق» فقط مخصوص خداوند متعال است. هر چند در ارادت خالصانه شاعران آیینی شکی نیست برای پرهیز از خرده‌گیری معاندان و مغرضان عیب جو، باید در شعر آیینی با تأمل بیشتری سخن گفته شود؛ برای مثال:

علی دارای ملک جان، علی آن مصدر امکان

علی رزاق انس و جان به مدحش هین تو مبدا کن

(عبدعلیشاه کاشانی، ۱۳۷۸: ۶۴)

در حالی که حدیثی به نقل از عبدالله بن مسکان آمده است که «به امام صادق علیه السلام خبر دادند که فلانی می‌گوید شما ارزاق بندگان را تقدیر می‌کنید. امام فرمود رزق ما را غیر از خدا کسی تقدیر نمی‌کند. همانا من برای خانواده خود احتیاج به طعام داشتم و به خاطر آن دلتنگ شدم و فکر و اندیشه قوت خانواده مرا فرا گرفت تا اینکه قوت آنان را فراهم کردم و دلتنگی من بر طرف شد و آرامش پیدا کردم (صالحی نجف آبادی، ۱۳۸۴: ۷۱).

با این حال در شعر آیینی باز هم حضرت علی (ع)، قاسم الارزاق موجودات هستی شمرده شده‌اند:

قاسم ارزاق خلق و مار و مور و دیو و دد

کی سزد گر گویمش من شاه اژدر در علیست

(مشجری و قنادزاده کاشانی، ۱۳۵۰: ۹۰/۱)

بر خلاف این ابیات، بستانی در مقاله خود، دخالت ائمه علیهم السلام در آفرینش، تقسیم ارزاق و تعیین فرمان مرگ بندگان را در شمار غلو در فضایل و مناقب ایشان دانسته است (بستانی، ۱۳۸۴).

۳. ریشه یابی رشد چشمگیر غلو بویژه در شعر آیینی

یکی از عوامل مهم افزایش رشد چنین عقاید غلوآمیز و نفوذ تحریف از دیدگاه شهید مطهری (ره)، همان اغراض دشمنان و تمایل بشر به اسطوره‌سازی و افسانه‌سازی است؛ چون در بشر همواره نوعی حس قهرمان‌پرستی هست که در اثر آن درباره قهرمانهای ملی و دینی، افسانه‌سازی می‌کند (شهید مطهری، ۱۳۶۶: ۴۸/۱). برخی معتقدند که حضور مناقبخوانان در سالهای آغازین تاریخ اسلام، دلیل رشد و گسترش این‌گونه عقاید غلوآمیز بوده؛ چنانکه در مقدمه علی‌نامه آمده است:

از لحن تند مؤلف بعضی مثالب الروافض، که بر دست عبدالجلیل قزوینی رازی نقل شده می‌توان دانست که اهل سنت چه دل پر خونی از این مناقب خوانان داشته و گفته‌اند که در بازارها مناقب خوانان گنده دهان فرا داشته که ما منقبت امیر المؤمنین می‌خوانیم و همه قصیده‌های پسر بنان رافضی و امثال او می‌خواندند و جمهور و روافض جمع می‌شوند و همه وقیعت صحابه پاک و خلفای اسلام و غازیان دین است که می‌خوانند و صفات تنزیه که خدای راست جل جلاله و صفت عصمت که رسولان خدای راست علیهم السلام و قصه معجزات که آلاء پیغامبران خدای را نباشد به شعر کرده و می‌خوانند و به علی بوطالب می‌بندند (ربیع، ۱۳۸۸: سی و دو).^۳

در حالی که این بدعت از عصر امویان و مروانیان پایه گذاری شد و مشتی افراد بد دین را جمع کردند تا با جعل حکایات دروغ و اسطوره‌سازیهایی بی اساس در حق پهلوانان شاهنامه، زمینه‌ای فراهم کنند تا شجاعت‌های حضرت علی (ع) را نادیده بگیرند و اینکه «رافضیان این همه مناقب خوانند تا عوام الناس و کودکان دیگر طوائف را از راه ببرند و فرا نمایند که آنچه علی کرده است، مقدور هیچ آدمی نبود و صحابه همه دشمن علی بودند»، دروغی ظاهر و بهتانی عظیم است و غرض مناقیبیان و فضائلیان کسب مقصود باشد (قزوینی رازی، ۱۳۳۱ ه.ش: ۴۳ و ۴۴). اخبار غلوآمیز درباره امامان معصوم علیهم السلام بویژه از سوی غالیان با اغراض سیاسی یا از روی دوستی و عشق افراطی به ائمه علیهم السلام از این جرگه مستثنا نیست. باتوجه به گزارشهای تاریخی می‌توان دلیل فراوانی اخبار غلوآمیز را درباره حضرت علی علیه السلام درک کرد.

۴. پیامدهای غلو در شعر آیینی

۱- ۴- جعل و وضع

وضع، جعل و دروغپردازی حدیث از جمله آفاتی است که دامنگیر میراث روایی اسلام

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

شده است و به دلیل ریشه دار بودن آن، اعتبار بسیاری از روایات را خدشه دار می‌کند. بی‌گمان، غلو یکی از اسباب وضع و جعل است؛ چنانکه امام رضا (ع) به حسین بن خالد، فرمود: یابن خالد انما واضع الاخبار عَنَّا الغلاة: ای پسر خالد همانا غالیان روایات را وضع کرده‌اند و به ما نسبت می‌دهند. متأسفانه از آنجا که محور و موضوع مشترک مبانی اعتقادی شیعه راستین با اندیشه و پنداشتهای غالیان، اهل بیت علیهم السلام و نوع نگرش درباره آنان بوده این وجه اشتراک، سبب شده است نفوذ برخی از سخنان غلوآمیز به جوامع حدیثی شیعه آسانتر صورت پذیرد (رستمی، ۱۳۸۰: ۸۷). در الکافی قریب به ۹۶ روایت، متضمن تفسیر بیش از صد آیه در حق حضرت علی و ائمه اطهار (ع) است که بیشتر آنها به دور از مدلول الفاظ و شیوه قرآنی است و بیشتر راویان آنها ضعیف، اهل غلو و متهم به وضع و کذبند (بستانی، ۱۳۸۴: ۵۶)؛ هم‌چنین افسانه‌های بسیاری درباره دوران کودکی امامان معصوم (ع) نقل شده که بستانی همگی آنها را از ساخته‌های غالیان و دشمنان اسلام به انگیزه تخریب و تقبیح چهره نورانی ائمه (ع) دانسته است؛ زیرا خود ائمه اطهار (ع)، احادیثی فراتر از عقل و بالاتر از درک اوهام را انکار، و محدثان آنها را لعن کرده‌اند (همان: ۵۹). بهترین منبع و مأخذ این‌گونه روایات هم بیشتر کتابهایی همچون *ناسخ التواریخ* و *حمله حیدری* از باذل مشهدی است. داستان کشتن اژدها در مهد توسط حضرت علی (ع) در شمار داستانهای مشهوری است که بازتاب وسیعی در شعر آیینی داشته است و شاعرانی مانند هاتف اصفهانی و اهلی شیرازی، صحبت لاری، قآنی، عاشق اصفهانی، مشتاق نائینی، یغمای جندقی و... نیز بدان اشاره کرده‌اند (ر.ک: موسوی گرمارودی، ۱۳۹۳: ۳۲). البته از نظر دلایل نقلی و نیز از حیث سندی، مرسل است و نمی‌توان درستی آن را احراز کرد. قدیمی‌ترین منبعی که این داستان در آن نقل شده، مناقب ابن شهر آشوب است. در «*حیاه الحیوان*» دمیری و «*انوارالموّهوب*» نهاوندی هم بدان اشاره شده است (ر.ک: ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۲۸۸/۲؛ دمیری، بی تا: ۳۸۹/۱؛ نهاوندی، بی تا: ۲۰۶). به رغم شهرت فراوان این داستان و رواج آن از قرن پنجم، هیچ مستند تاریخی از آن در دست نیست و ممکن است نخستین بار در متنی نه چندان مهم ذکر شده و طی قرون متمادی از بین رفته باشد؛ اما شاعران آیینی بدون توجه به این امر بارها آن را در اشعار خود به کار برده‌اند؛ چنانکه غبارکاشانی آورده است:

ز آن پس امیر بطحا، بگرفت دست حیدر دستی که دیو می بست قبل از هبوط آدم (غبار کاشانی، ۱۳۸۸: ۱۰۷)	اصحاب بهر اصغا گشتند جمع یک جا دستی که دیو می بست قبل از هبوط آدم
گهی به طفلت او می درد ز هم ثعبان (کاشی، ۱۳۸۹: ۷۷)	گهی به طفلت او می درد ز هم ثعبان
در عهد مهد کرد شکار ازدها علیست (ابن یمین فریومدی، بی تا: ۴۰)	آن طفل شیر دل که به توفیق ایزدی
موسی عصا به معجز اگر کرد ازدها (حزین لاهیجی، ۱۳۷۸: ۶۴)۴	تیغ تو ازدها به دم خویشتن کشید

۲-۴ پایین آوردن شأن و منزلت پیامبران و اولیای الهی با به کار بردن القاب و عنوانهای سخیف

گاهی هم برخی از شاعران آیینی برای تکریم و بزرگداشت یکی از ائمه(ع)، دچار غلو می شوند و شأن و منزلت دیگر پیامبران و اولیای الهی را پایین می آورند و آنها را غلام و خادم، جاروکش و دربان خطاب می کنند. البته در نیت پاک و اخلاص آنان، هیچ گونه تردیدی نیست؛ اما باید بکوشند تا از به کار بردن چنین مواردی پرهیز کنند؛ برای مثال برخی از شاعران آیینی، درجه پیامبران و اولیا را پایین تر از حضرت علی(ع) دانسته اند. در کتاب «التقص» در پاسخ به این مسئله، که رافضی، علی(ع) را بر ملائکه و پیامبران تفضیل می نهد، بیان شده است که در مذهب شیعه اصولیه هر یک از انبیای کبار بهتر از امیر المؤمنین(ع) اند؛ زیرا ایشان هم نص و هم معصوم و هم اصحاب وحی خداوندند و حضرت علی(ع) را این درجه نیست؛ اما ایشان از ملائکه به دلیل کثرت ثواب، قبول مشقت و اجماع شیعه بر وجوب طاعتشان بعد از مصطفی(ص) برترند که نص از قبل خدا و معصوم از همه خطاها هستند (ارموی، ۱۳۳۱: ۳۳۸)؛ با این حال، برخی از شاعران آیینی با استناد به احادیث فراوانی که در شأن و منزلت والای آن حضرت ذکر شده است، دیگر پیامبران بزرگ الهی را خادم و جاروکش ایشان معرفی کرده اند در حالی که چنین امری نزد شیعه امامیه پسندیده نیست؛ برای مثال، در بیت ذیل، حضرت سلیمان نبی(ع)، کهتر و غلام حضرت علی(ع) معرفی شده است:

مرآت ذات حق تویی وجه الله مطلق تویی کهتر غلام درگهت صدها سلیمان یاعلی
(فراهی کاشانی، ۱۳۷۸: ۴)

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

علیجان عشقی کاشانی در مدح حضرت زهرا سلام الله علیها آورده است:
کمتر خدمتگذار کاخ تو مریم کهنتر جارو کش، سرای تو هاجر
(مشجری و قنادزاده کاشانی، ۱۳۵۰: ۹۲/۱)

۳-۴ افراط‌گرایی در رجا و دور شدن از مقام خوف

کوچک شمردن گناهان و افراط‌گرایی در مسئله شفاعت ائمه اطهار علیهم السلام در شمار یکی دیگر از آسیبهای این گونه ادبی است؛ زیرا وقتی اعتقاد به شفاعت، اندیشیدن به گناه و معصیت را کمرنگ کند، سبب می‌شود تا فرد در ارتکاب گناه گستاخ شود؛ پس نباید به گونه‌ای از مسئله شفاعت در شعر آیینی یاد شود که فرد در گناه گستاخ شود؛ بلکه شفاعت ائمه (ع) و بالاتر از همه، حضرت باری تعالی، راهی برای جلوگیری از ناامید شدن بنده از بارگاه الهی است؛ هم‌چنین یکی دیگر از تصورات باطلی که درباره مقوله شفاعت امام حسین (ع) وجود دارد، این است که امام (ع) شهید شدند تا شهادتشان، کفاره گناهان امت باشد در صورتی که اعتقاد به شفاعت سیدالشهدا و نتایج ارزشمند محبت و ولایت اهل بیت (ع) و اشک ریختن برای ایشان، همه صحیح است؛ ولی این مسائل به گونه‌ای یکجانبه مطرح شده است؛ یعنی بسیاری از محبان اهل بیت (ع)، تعارضی میان گریستن بر امام حسین (ع) و ارتکاب فسق و زیر پا نهادن حق الناس و ترک وظایف ندانند و با وجود غرق گناه بودن، تنها امیدشان به شفاعت امام است (محمدزاده، ۱۳۹۲: ۲۵۵)؛ به عبارت دیگر، فلسفه قیام امام حسین (ع) چون برای برخی افراد بدرستی تفسیر نشده است، آنان با قول جناب زید بن علی بن الحسین درباره مرجئه - «هولاء أطمعوا الفساق فی عفو الله» یعنی اینها کاری کردند که فاسقان به طمع عفو الهی در فسقشان گستاخ شدند- همراه و متفق شدند در حالی که در آن زمان، عقیده شیعه در نقطه مقابل عقیده مرجئه بود و عقیده شیعه همان بود که نص قرآن است: الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، هم ایمان لازم است و هم عمل صالح (جهرمی و باقری، ۱۳۷۸: ۵۲). در اینجا به نمونه‌هایی از این عقاید افراطی اشاره می‌شود:

تو شوی مقتول و ما از گریه مرهون بهشت!

خلد را بی قتل تو از دادگر می‌خواستم

(رسول زاده به نقل از حداد کاشانی، ۱۳۸۱: ۵۰)

در پیشگاه عدل تو نبود ره گریز چون احمدم شفیع بود روز رستخیز

گو این تن بلاکش من پر گناه باش (خباز زاده، ۱۳۷۶: ۸۴)

۴-۴ تجسیم انگاری

گاهی هم شاعرآیینی در وصف ائمه(ع) از عباراتی استفاده می‌کند که اگر بدرستی تأویل و توجیه نشود، ممکن است در ذهن منحرفان کج‌اندیش به تجسیم و تشبیه و تعطیل و غیره بینجامد؛ یعنی در بازگردانی واژگان از زبان مبدأ دقت کافی نمی‌کنند و در نتیجه سبب کج‌فهمی مخاطبان می‌شوند؛ برای مثال، اطلاق خون خدا به عبارت «ثار الله»، ناصحیح است و ثارالله یعنی کسی که از شدت مظلومیت و تنهایی، خونخواهی جز خداوند ندارد (محمدزاده، ۱۳۹۲: ۲۴۹). واژه «ثار» در زبان عرب در اصل به معنی کین خواهی و البته به معنی دم و طلب دم هم هست و درباره آن پنج وجه ذکر شده که پنجمین وجه آن وجیه‌ترین معانی است که هیچ کس متعرض آن نشده در حالی که با ذوقهای سلیم سازگار است. در این وجه «ثار» به معنی همان دم مطلوب است و اضافه به «الله» بدان دلیل است که مخصوص به مطالبه او و ولی حقیقی اوست (تهرانی، ۱۴۳۵ه.ق: ۳۶۳/۱)؛ چنانکه صراف زاده کاشانی هم در «تفسیر الهادی الی الحق المبین» با وجه پنجم موافق است (صراف زاده کاشانی، ۱۳۷۸: ۳۱۰ و ۳۱۱؛ نیز رک: شجاعی، ۱۳۸۵: ۱۱۴-۱۱۹).

متأسفانه برخی از شاعران آیینی بدون توجه به تبیین و شناخت این مسئله، به سرودن شعر در این زمینه پرداخته‌اند؛ چنانکه وصاف بیدگلی در *معراج‌نامه* آورده است که خداوند متعال، آقا امیرالمؤمنین(ع) را جان، تن، چشم، دست و حتی بالاتر از اینها خون و زور خود دانسته‌اند. هرچند شاعر در ابیات آغازین، خداوند متعال را از داشتن هرگونه اجزا و آلاتی منزّه دانسته در ادامه با ذکر واژه «خون» برای خداوند، بدون هیچ گونه تأویل و توجیهی، راه اذهان منحرف را باز گذاشته به گونه‌ای که ممکن است به تجسیم بینجامد:

بحق گفت یا رب علی در کجاست	جواب آمد او را علی با خداست
اگر چه منزّه ز هر آلت	به آلات تن نیست خود حاجتم
ز اجزا و اعضای تن عاریم	از آنهاست با لذات بیزاریم
ولیکن علی دست و زور من است	محل ظهور و بروز من است
...علی هست اسرار مکنون من	علی هست جان و تن و خون من

(وصاف بیدگلی، ۱۳۷۵: ۳۱۷/۱)

۴-۵ مفاخرت به غلو

گاهی هم شاعر آیینی با وجود آگاهی از غلوآمیز بودن سخن خود از ذکر آن ابایی ندارد؛

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

زیرا این غلو را در شأن و منزلت مقدس‌ترین مخلوقات الهی می‌داند و این‌گونه با مفاخرت خود به غلو، راه شاعران متأخر را هموار می‌کند؛ در صورتی که شاعر آیینی باید به کرامتها، علم و دانش غیبی ائمه (ع) و شخصیت ممتاز ایشان تفاخر کند؛ با این حال رگه‌هایی از این تفاخر در شعر آیینی دیده می‌شود؛ برای مثال، شاعر در بیت ذیل آورده است:

روی نیاز من به کسی جز علی مباد هستند غالیان به درش مقضی المراد
گرغالیم بدانی و ر خوانیم رشاد من بهر آن دل و دین داده ام به باد
عیبیم مکن که حاصل هر دو جهان یکی است

(شرمی کاشانی، ۱۳۸۷: ۷۷)

رشد چشمگیر غلو در این گونه ادبی سبب شده است تا شاعر برای جلب توجه مخاطبان و سبقت در غلو و بزرگنمایی ائمه (ع)، سخنانی را بر زبان بیاورد که نه تنها مدح نیست، بلکه موجب وهن هم می‌شود؛ برای مثال:

کسی که دیگر خود خدا هم نیافریند مثال او را

چون من حقیری کجا تواند بیان نماید خصال او را

خدا خودش هم نداشت باور که کلک صنعتش کند مصور

قیامتی را که جز به محشر کسی نبیند مثال او را

(صحتی سردرودی، ۱۳۸۹: ۳۸۳)

رسالت شعر دینی این است که در خدمت دین باشد و آموزه‌های دینی را با زبان هنر بیان کند؛ ولی زبان هنر نباید اصل آموزه‌های دینی را انکار یا دچار انحراف کند یا قدرت و اراده ائمه علیهم السلام را در عرض قدرت و اراده الهی قرار دهد و آن را محدود کند و برای او شریک قائل و سبب برداشتهای کفرآمیز شود. شاعران آیینی باید بدانند بزرگان دین، راهنماهای خلق به سوی حق هستند و نباید آنان را قدرتهای مافوق بشری و هدف معرفی کرد؛ بلکه شاعران آیینی باید همگی ایشان را مخلوق و تابع خواست و اراده الهی بدانند.

نتیجه

شعر به مثابه ظرفی برای ابراز عشق و اردات خالصانه شاعران آیینی به ائمه اطهار علیهم السلام همواره مورد توجه بوده و هست؛ چنانکه بخش عظیمی از ادبیات منظوم ما به شعر آیینی اختصاص دارد؛ از این رو، گاهی هم این عشق بسیار زیاد و علاقه فراوان به

غلو انجامیده و سبب شده است بخشی از این سروده‌ها در زمینه محتوایی دچار آسیب شود یا ردپاهایی از اله انگاری و تفویض در شعر آیینی دیده شود در حالی که ائمه(ع) بشدت غلو و تفویض را رد کرده و پیروان این گروه را مورد نکوهش قرار داده‌اند؛ با وجود این، مواردی مانند جعل و وضع، پایین آوردن شأن و منزلت پیامبران و اولیای الهی برای بالا بردن مقام یکی دیگر از ائمه علیهم السلام، اغراق و مبالغه و نیز غلو در مقوله رجای افراطی و گستاخی در گناه همراه با دل بستن به شفاعت ائمه(ع) و دور شدن از مقام خوف، نادیده گرفتن توحید افعالی و بی‌توجهی به امر مهم قرار داشتن اراده ائمه علیهم السلام در طول اراده خداوند متعال، قائل شدن به تجسیم پروردگار متعال به منظور غلو در حق یکی از ائمه(ع)، اله انگاری و به کار بردن همه صفات و اسمای الهی حتی اسما و صفات ویژه الهی برای امامان علیهم السلام، برگزیدن یکی از ائمه علیهم السلام به عنوان خالق و بانی کل آفرینش، تعیین زمان مرگ و تقسیم ارزاق و تفویض و نیز روی آوردن به داستانهای اساطیری و افسانه از دیگر مواردی است که سبب شده است تا آسیبهای فراوانی به پیکره این گونه ادبی وارد کند. ذکر این نکته بسیار ضروری است که اگر آسیبها تنها در بخش زیبایی یا بلاغی یا موسیقایی کلام باشد، سبب خواهد شد تا از فصاحت و بلاغت و شیوایی و اثر گذاری کلام کاسته شود؛ اما آسیبهای بخش محتوایی به طور مستقیم با ذهن و زبان مردم و باورها و اعتقادات ایمانی آنها ارتباط دارد و بی‌توجهی به این موضوع سبب خواهد شد تا امور باطل و خرافی، افسانه‌ها و داستانهای اساطیری، روایات بی‌سند، اغراق‌گویی و غلو و حتی بدعت در این گونه ادبی رشد چشمگیری کند و زمینه انحراف و تحریف شاعران بعدی را هم فراهم سازد. با توجه به اینکه نتایج تحقیق نشان داد که این آسیب محتوایی در شعر آیینی بازتاب وسیعی داشته است. این پژوهش کوشید ضمن شناسایی و معرفی و تحلیل این گونه آسیبها در شعر آیینی به شاعران کمک کند تا آسیبهای جدی در بخش محتوایی را برطرف، و از این راه به غنای شعر آیینی و اعتلای این گونه ادبی کمک کنند و البته به طریق اولی در حفظ و حراست از دین، اعتقادات و باورهای مردم نیز کوشا باشند؛ زیرا اغلب مردم تنها در مجالس مداحی و روضه خوانی فقط شنوای صرف و در حال آموزش و یادگیری مطالبند آنها آنچه را می‌شنوند به ذهن می‌سپرند و بسرعت به دیگران انتقال می‌دهند؛ پس باید شاعر این حوزه ادبی تلاش کند تا با بالا بردن سطح مطالعه خود، توجه به عنصر تعلیم و تربیت و آموزش و نیز پیگیری مطالب

— ردپای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

در منابع و اسناد معتبر روایی و تاریخی و تحقیق و پژوهش در متون کهن اسلامی، راست را از ناراست و سره را از ناسره تشخیص دهد و با انعکاس نتایج مطالعات و پژوهشهای خود در عرصه شعر به ترویج و تعالی حقیقت بین مردم یاری رساند و اعتقادات مردم را از گزند تحریف، بدعت و انحراف نجات دهد و زمینه ارتقای کیفی این گونه ادبی را فراهم کند.

پی‌نوشتها

۱. شاعر در این ابیات، برای نشان دادن دوستی فراوانش، حضرت علی (ع) را آمر و فرمانده حق تعالی در آفرینش جهان هستی دانسته و معتقد است که خداوند متعال به اشاره حضرت علی (ع)، جهان هستی را آفریده است (برای نمونه‌های بیشتر ر.ک: فراهی کاشانی، ۱۳۴۹: ۱۶؛ وحشتی کاشانی، ۱۳۸۲: ۱۵۵): ۴۹؛ ناصری نژاد به نقل از تاری، ۱۳۸۶: ۳۶/۱

۲. در اخبار متواتر نقل شده که حدیث ما، سخت دشوار است و جز فرشته مقرب یا پیامبر مرسَل یا بنده ای که خداوند، دل او را در ایمان آزموده باشد، کسی یارای حمل آن را ندارد". این خبر را جابر و ابو حمزه ثمالی و مسعدة بن صدقه و ابو ربیع شامی و محمد بن عبد الخالق و محمد بن مسلم و ابان بن عثمان و مرازم و محمد بن فضیل و دیگر اصحاب در اخبار بسیاری نقل کرده‌اند که برخی از آنها، صحیح و برخی دیگر، حسن و برخی موثق است (مجلسی، ۱۴۰۶ ه.ق: ۲۲۴/۱۳؛ نیز ر.ک: خوش-فر، ۱۳۸۹: ۱۱۷-۱۱۹).

۳. برای توضیح بیشتر ر.ک: سبجانی، ۱۳۹۱: ۳۳-

۴. برای توضیح بیشتر ر.ک: شجری و عربشاهی کاشی، ۱۴۰۰: ۱۶۷-۱۸۹.

فهرست منابع

ابراهیمی، صفدر؛ (۱۳۹۱) «غلات و عملکرد آنها در عصر صادقین علیهم السلام»؛ استاد راهنما علی اکبر شایسته نژاد، استاد مشاور زهرا کاشانیها، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی دانشکده علوم انسانی.

ابن بابویه قمی، ابو جعفر محمد بن علی؛ (۱۳۸۱) *خصال شیخ صدوق*؛ زیر نظر آیه الله کمره ای، تهران: کتابفروشی اسلامیه.

ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی؛ (۱۳۷۹) *مناقب آل ابی طالب*؛ دوره ۴ جلدی، قم: نشر علامه.

انسانی، علی؛ (۱۳۹۲) *دل سنگ آب شد؛ چ چهارم*، تهران: جمهوری.

_____؛ (۱۳۸۷) *چراغ صاعقه (مرثیه از مدینه تا مدینه)*؛ با مقدمه موسوی گرمارودی، چ ششم، تهران: جمهوری.

- ابن یمن فریومدی؛ (بی تا) *دیوان اشعار ابن یمن فریومدی*؛ به تصحیح حسینعلی باستانی راد، بی جا: کتابخانه سنایی.
- احمدی کچایی، مجید؛ (۱۳۹۳) «گونه شناسی فرقه‌های الوهیت انگار در دوره امام صادق (ع) و چگونگی رویارویی امام با ایشان»؛ *فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام*، س پانزدهم، ش سوم، ش مسلسل ۵۹، ص ۳۳-۶۰.
- احمدی، فهیمه؛ پورطولمی، منیر السادات؛ (۱۳۸۸) «آسیب شناسی عبادت از منظر قرآن و حدیث»؛ *فصلنامه فدک*، س اول، ش ۱، ص ۱۱-۲۷.
- ارموی، سید جلال الدین؛ (۱۳۳۱ ه.ش) *النقض معروف به بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضایح الروافض*؛ بی جا، بی جا.
- بستانی، قاسم؛ (۱۳۸۴) «غلو و اهل غلو در فرهنگ شیعی»؛ *ادیان و مذاهب و عرفان: شیعه شناسی*، س سوم، ش ۱۲، ص ۶۸-۳۵.
- پیشوایی، مهدی؛ (۱۳۹۳)، *سیره پیشوایان: نگرشی بر زندگانی اجتماعی، سیاسی و فرهنگی امامان معصوم علیهم السلام*، ج ۳۱، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- تهرانی، میرزا ابوالفضل؛ (۱۳۹۳/۱۴۳۵ ه.ق) *شفاء الصدور فی شرح زیاره العاشورا*؛ گردآورنده و تحقیق و تصحیح حامد فدوی اردستانی، قم: طوبای محبت.
- جرجانی، علی بن محمد (مشهور به میر سید شریف)؛ (۱۳۵۷) *التعریفات*؛ محقق مصطفی البابی الحلبي، قاهره: بی نا.
- جعفریان، رسول؛ (۱۳۶۸) *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن هفتم هجری*؛ تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- جهرمی، سید مهدی؛ باقری، محمد؛ (۱۳۷۸) *آسیب شناسی دینی از منظر استاد شهید آیت الله مطهری رضوان الله علیه*؛ ج ۲، تهران: هماهنگ.
- حاجی اسماعیلی، محمد رضا؛ رحمان پور، فرهاد؛ (۱۳۹۶) «نگاهی به موضوع غلو در دین؛ بررسی نمونه‌هایی از احادیث مستمسک غالیان»؛ *صهبای نور*؛ س اول، ش دوم، ص ۵۳-۶۴.
- حاجی زاده، یدالله؛ (۱۳۹۲) «جریان غلو در عصر امام کاظم (ع) با تکیه بر عقاید غالیانه محمد بن بشیر»؛ *فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام*؛ س ۱۴، ش اول، ش مسلسل ۵۳، ص ۱۰۵-۱۲۵.
- حزین لاهیجی، محمد علی بن ابی طالب؛ (۱۳۷۸) *دیوان حزین لاهیجی*؛ به تصحیح ذبیح الله صاحبکار، تهران: سایه.
- خجاز زاده، حبیب الله؛ (۱۳۷۶) *مرآة الاولیاء*؛ بی جا: سوره.

— رد پای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی) خسروپناه، عبدالحسین؛ (۱۳۸۳) «آسیب شناسی جامعه دینی»؛ پایگاه مجلات تخصصی نور، ضمیمه خردنامه همشهری؛ ش ۴۱، ص ۲۱-۲۲.

خندان، سجاده؛ (۱۳۸۳) «سبک شناسی اشعار آیینی سید رضا موسوی هندی»؛ استاد راهنما محسن سیفی و مشاور علی نجفی ایوکی، پایان نامه کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی کاشان.

خوش‌فر، محسن؛ (۱۳۸۹) «معناشناسی روایات صعب و مستصعب»؛ دوفصلنامه پژوهشی حدیث اندیشه؛ ش ۹۰۸، ص ۱۱۰-۱۲۸.

داعی آرانی، ملاحسن؛ (۱۳۸۳) دیوان قصاید؛ به اهتمام حبیب الله سلمانی آرانی، قم: نور السجاد.

دمیری، کمال الدین محمد؛ (بی تا) حیوه الحيوان الکبری؛ بی جا.

ذهبی، شمس الدین ابو عبدالله محمد بن احمد؛ (۱۴۲۷ه.ق/۲۰۰۶م) سیر أعلام النبلاء؛ قاهره: دارالحديث.

ربیع؛ (۱۳۸۸) علی نامه: منظومه کهن؛ مقدمه محمد رضا شفیعی کدکنی و محمود امیدسالار، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب مؤسسه مطالعات اسماعیلیه.

رستمی، علی اکبر؛ (۱۳۸۰) آسیب شناسی و روش شناسی تفسیر معصومان (ع)؛ قم: علوم و معارف قرآن کریم.

رسول زاده (آشفته)، جعفر؛ (۱۳۸۱) روضه‌ها و گریه‌ها: اشعار عاشورایی به ضمیمه برگزیده هفتاد و دو مجلس از کتاب روضه الشهداء آیه الله العظمی ملا حبیب الله شریف کاشانی؛ کاشان: مرسل.

رضایی، علی رضا؛ (۱۳۸۷) «آسیب شناسی فرهنگی: تبیین مفهومی، نظری و راهبردی»؛ علوم اجتماعی: مهندسی فرهنگی؛ ش ۱۷ و ۱۸، س دوم، ص ۷۴-۸۱.

زنده دل طرقي، فائزه؛ (۱۳۹۲) «بررسی و نقد غلو در روایات»؛ استاد راهنما علیرضا کهنسال، مشاور سید مرتضی حسینی شاهرودی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی گرایش فلسفه اسلامی، گروه الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری، دانشگاه فردوسی مشهد.

سبحانی، جعفر؛ (۱۳۹۱) فروغ ولایت، تاریخ تحلیلی زندگانی امیر مؤمنان علی (ع)؛ ج ۱۲، قم: مؤسسه امام صادق (ع).

سیاحی، صادق؛ (۱۳۸۷) الادب الملتزم بحب اهل بیت علیهم السلام؛ چاپ سوم، تهران: نشر سمت.

شجاعی، محمد؛ (۱۳۸۵) عزادار حقیقی؛ ج پنجم، قم: محیی.

شجری، رضا؛ عربشاهی کاشی، الهام؛ (۱۴۰۰) تحلیل و بررسی نبرد با اژدها از اسطوره و حماسه تا شعر آیینی (با تأکید بر روایت کشتن اژدها در مهرداد توسط حضرت علی علیه السلام)؛ *دوفصلنامه پژوهشنامه ادب حماسی*؛ دوره ۱۷، ش ۱ - ش پیاپی ۳۱؛ ص ۱۶۷-۱۸۹.

-شرمی کاشانی، محمد؛ (۱۳۸۷) *دیوان شرمی کاشانی*؛ با تصحیح و مقدمه محسن حافظی کاشانی، چ دوم، بی جا: صبح پیروزی. شفاعی، آرش؛ (۱۳۸۷) «شعر آیینی از سه زاویه دید»؛ *ادبیات و زبانها: شعر*؛ نورمگز، ش ۶۳، ص ۵۴ تا ۵۶.

شیبانی کاشانی، ابونصر فتح الله خان؛ (۱۳۷۱) *دیوان ابونصر فتح الله خان شیبانی کاشانی*؛ بی جا: سلسله نشریات ما. صادقی، عقل؛ (۱۳۹۰) «*سیره اهل بیت علیهم السلام در مواجهه با غالیان*»؛ استاد راهنما سید حسین سید موسوی، استاد مشاور هادی وکیلی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری دانشگاه فردوسی مشهد. صالحی نجف آبادی، نعمت الله؛ (۱۳۸۴) *غلو: درآمدی بر افکار و عقاید غالیان در دین*؛ تهران: کویر.

صحتی سردرودی، محمد؛ (۱۳۸۹) *محمد در شعر فارسی*؛ قم: در پرتو خورشید. صراف زاده کاشانی، حسن؛ (۱۳۷۸) *تفسیر الهادی الی الحق المبین*؛ قم: دفتر نشر برگزیده. ضیایی، عبدالحمید؛ (۱۳۸۵) *جامعه شناسی تحریفات عاشورا*؛ تهران: هزاره ققنوس. طباطبایی، سیدمحمدحسین؛ (۱۳۸۸) *ترجمه تفسیر المیزان*؛ مترجم سید محمد باقر موسوی همدانی، چاپ ۲۸، قم: نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. عبد علیشاه کاشانی (نظنزی کاشانی)؛ مولانا حاج محمد حسن قطب؛ (۱۳۷۸) *دیوان عبد علیشاه کاشانی*؛ به تصحیح حسن عاطفی، کاشان: مرسل. غبار کاشانی (مبشر دیوان) محمد علی؛ (۱۳۸۸) *کلیات دیوان اشعار «غبار کاشانی»*؛ مقدمه و تعلیقات و فهارس از خسرو طغرل، زنجان: دانش زنجان. فراهی کاشانی، عزیز الله؛ (۱۳۴۹) *خوشه‌ای از خرمن ادب: در مدایح و مراثی چهارده معصوم پاک سلام الله علیهم اجمعین و اشعار مذهبی دیگر*؛ ج اول، بی جا: چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب.

فراهی کاشانی، عزیز الله؛ (۱۳۷۸) *چاوش عز*؛ کاشان: چاپ خانه کاشان نو القزوینی الرازی، نصیرالدین ابی الرشید عبدالجلیل ابی الحسین بن ابی الفضل؛ (۱۳۳۱ه.ش) *التقص بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض*؛ تصحیح جلال الدین

— رد پای غلو در شعر آیینی شاعران فارسی سرا (از سده ششم تا معاصر با تأکید بر شاعران کاشانی)

حسینی ارموی، دارالحدیث کتابخانه قم.

کاشی، حسن؛ (۱۳۸۹) *دیوان حسن کاشی*؛ به کوشش سید عباس رستاخیز، چ دوم، تهران: نشر کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

مجاهدی (پروانه)، محمد علی؛ (۱۳۸۶) «کیان شعر آیینی در زبان فارسی»؛ ادبیات و زبانها: شعر؛ ش ۵۳، ص ۴۲-۵۳. (نورمگز)

مجلسی، محمدتقی؛ (۱۴۰۶.ه.ق) *روضه المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه*؛ مصحح و محقق حسین موسوی کرمانی و اشتیاردی علی پناه، ۱۴ جلدی، چ دوم، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور.

محمدزاده، مرضیه؛ (۱۳۹۲) «تحلیل اشعار عاشورایی عصر انقلاب اسلامی»؛ فلسفه و کلام: کتاب نقد؛ س ۱۵، ش ۶۸-۶۷، ص ۲۶۲-۲۲۹

محمدزاده، مرضیه؛ (۱۳۹۳) *طرحی نو در دانشنامه شعر عاشورایی*؛ ج اول، (دو جلدی)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وابسته به اوقاف و امور خیریه.

مشجری، احمد؛ قناد زاده کاشانی، احمد؛ (۱۳۵۰) *نغمه های کاشان*؛ ج اول، قم: چاپخانه پیروز. مطهری، مرتضی؛ (۱۳۶۶) *حماسه حسینی*؛ ج اول و سوم، چ یازدهم، تهران: صدرا.

موسوی گرمارودی، سید مصطفی؛ (۱۳۹۳) *آیین خلد: امیر المومنین حیدر (ع) در شعر فارسی*؛ قم: مرکز نشر هاجر.

میر تبار، سید محمد؛ (۱۳۹۵) *آسیب شناسی جامعه منتظر*؛ چ ششم، قم: نشر بنیاد فرهنگی حضرت موعود (عج).

ناصر خسرو قبادیانی؛ (۱۳۸۴) *دیوان حکیم ناصر خسرو قبادیانی*؛ تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، چ ششم، تهران: دانشگاه تهران.

ناصری نژاد، اعظم السادات؛ (۱۳۸۶) *گلچین مولودی ها*؛ ج اول، چ نهم، قم: نصایح. ناصری، طاهره؛ ولوی، علی محمد؛ (۱۳۹۴) «تحلیل واکنش امامان شیعه (ع) به غلو در امامت»؛

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء؛ س ۲۵، ش ۲۷، پیاپی ۱۱۷، دانشگاه الزهراء تهران، ص ۲۱۹-۲۶۷.

نکویی سامانی، مهدی؛ (۱۳۸۹) *آسیب شناسی دین و معرفت دینی*؛ قم: مؤسسه بوستان کتاب. نهاوندی، شیخ علی اکبر؛ (بی تا) *انوار المواهب نهاوندی*؛ بی جا: انتشارات کتابفروشی محمودی.

وحشتی کاشانی (جوشقانی)، حسین؛ (۱۳۸۲) *دیوان وحشتی کاشانی*؛ تصحیح افشین عاطفی، کاشان: خاطرات قلم.

وحیدزاده، محمد رضا؛ (۱۳۹۲) «شعر آیینی و لغزش های آن»؛ *مجله کتاب نقد*؛ ش ۶۷ و ۶۸.

وصاف بیدگلی، محمد رضا؛ (۱۳۷۵) *دیوان و صاف بیدگلی*؛ ج اول، تهران: کسرایی.
وفایی، عباس علی؛ بیات، رضا؛ (۱۳۹۴) «سطوح درک مفهوم امامت در شعر آیینی معاصر»،
فلسفه و کلام: پژوهش‌های اعتقادی کلامی؛ شماره ۱۹، علمی-پژوهشی (ISC)، ص ۱۴۳
تا ۱۷۵. (نور مگز)

همایی، جلال الدین؛ (۱۳۸۹) *فنون بلاغت و صناعات ادبی*؛ تهران: اهورا.
Cornille, Catherine, (1954), »Guru«, *Encyclopedia of Religion*,
Lindsay Jones (2nd ed.), Vol. 6, New York: Macmillan.